

Gita KAZLAUSKAITĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

LIETUVIŠKŲ IR TARPTAUTINIŲ FONETIKOS TERMINŲ SINONIMIJA

Šiame straipsnyje aptariamas vieno kilmės atžvilgiu skiriamo sinoniminių terminų tipo paplitimas atskiruose XX a. fonetikos sričių darbuose bei raidos polinkiai. Tyrimo medžiaga surinkta iš svarbiausių šio amžiaus specialiųjų fonetikos studijų bei kalbotyros darbų, kuriuose vienu ar kitu atžvilgiu liečiami ir fonetikos dalykai¹.

Kalbant apie lietuviškų ir tarptautinių terminų sinonimiją, galvoje turima ir vienažodžiai, ir sudėtiniai terminai. Reikia pridurti, kad prie tarptautinių terminų čia skiriami ir hibridai, t.y. terminai ar jų dėmenys, turintys ir tarptautinių, ir lietuviškų elementų. Šiuo atžvilgiu galima skirti du vienažodžių terminų sinonimijos tipus: 1) lietuviško ir tarptautinio termino sinonimija (pvz.: *sambalsis* || *hiatas*), 2) lietuviško termino ir hibrido sinonimija (pvz.: *minkštumas* || *palataliskumas*).

Sudėtinių terminų sinonimiški gali būti pagrindiniai dėmenys (pažymimieji žodžiai) arba priklausomieji dėmenys (pažyminiai). Analogiskai vienažodžiams terminams čia galima skirti lietuviško ir tarptautinio termino sinonimiją (pvz.: *balsių vienodėjimas* || *balsių asimiliacija*, *minkštasis balsis* || *palatalusis balsis*) bei lietuviško termino ir hibrido sinonimiją (pvz.: *fonetinis balsiškumas* || *fonetinis vokališkumas*, *gomurinis priebalsis* || *palatalinis priebalsis*). Be to, pasitaiko ir tokį lietuviškų ir tarptautinių terminų sinonimijos atvejų, kai sinonimų eilutę sudaro nevienodos sandaros terminai, pavyzdžiui, vienažodis terminas || dvižodis terminas (*degeminacija* || *priebalsio praleidimas*).

¹ Šaltinių sąrašas ir sutrumpinimai pateikiami straipsnio pabaigoje. Romėniški skaičiai žymi tomą, arabiški – puslapį. Dažniausiai fiksuojamas pirmasis termino pavartojimas šaltinyje.

*mas), vienažodis terminas || trižodis terminas (*afrikata* || *gynasis priebalsinis dvigarsis*), dvižodis terminas || trižodis terminas (*priebalsių metatezė* || *priebalsių susikeitimas vietomis*).*

Beje, pati sinonimijos sąvoka tiek apskritai kalbotyroje, tiek terminologijoje suprantama nevienodai. Greta sinonimų dar vartoamas ir dubletų terminas. Kartais abu šie terminai suvokiami kaip sinonimai: „Terminais – sinonimaus (dubletais) vadinami du ar net keli terminai, reiškiantys tą pačią sąvoką“ (TD, 9). Rusų kalbininkė O. Achmanova netapatina šių terminų ir terminais dubletais (tripletais ir t.t.) vadina žodžius, kuriuos „jungia ypatinga terminologinė sąsaja su tuo pačiu moksliui objektu. Todėl jie laikomi ne žodžiais kaip tokiais, o tik pasekme to, kad neįmanoma ižvelgti skirtumo tarp jais reiškiamų objektų“ (Achmanova 1969: 13). Kalbininkės nuomone, tie dubletai klaidingai vadinami sinonimaus. Šis nuomonių išsišyrimas susijęs su absoliučiuju ir paprastujių sinonimų samprata. Bendrinėje kalboje absoliučiaisiais sinonimais laikomi „tie sinonimai, kurių reikšmės yra tapačios. Dėl reikšmės tapatumo jie dar vadinami dubletais“ (Jakaitienė 1980: 51). Paprastieji yra „tie sinonimai, kurių viena ar kelios reikšmės yra ne absoliučiai tapačios, o tik artimos“ (Jakaitienė 1980: 52). Terminologijoje galima kalbėti tik apie absoliučiuosius sinonimus (dubletus). Kalbamo tipo sinoniminiai terminai neabejotinai laikytini absoliučiaisiais sinonimais, arba dubletais. Jų reikšmės yra tapačios – skiriasi tik raiška.

Prieš pradedant kalbėti apie minėto tipo fonetikos sinoniminius terminus, verta trumpai aptarti ir pačios fonetikos sampratą. Šiuolaikinėje kalbotyroje beveik visuotinai laikomasi požiūrio, kad kalbos garsus tiria fonetikos mokslas (plačiaja prasme), susidedantis iš dviejų salyginai savarankiškų šakų: grynosios („siaurosios“) fonetikos ir fonologijos (DLKG 15; Pakerys 1995: 5; Girdenis 1995: 23). Kaip sudėtinė fonologijos dalis, paprastai išskiriama prozodija (DLKG 15, Gaivenis, Keinys 1990: 163). Morfonologija laikoma tarpiniu dalyku, siejančiu fonologiją ir morfologiją (DLKG 17). Taigi šiuo atžvilgiu skirtini grynosios fonetikos, fonologijos, prozodijos ir morfonologijos terminai.

Iš viso buvo tiriamas per 1700 terminų. Tą pačią savoką žyminčių terminų įvairavimą liudija per 300 sinonimų eilučių, iš jų 173 eilutės (55,1%) skirtinos lietuviškų ir tarptautinių terminų arba hibridų sinonimijos tipui².

Grynosios fonetikos terminai sudaro apie 52% (905 vnt.) visų fonetikos terminų, tarp jų bemaž 170 sinonimų eilučių. Kalbamo tipo sinonimijai skirtina 94 sinonimų eilutės (56%). Pirmoje XX a. pusėje ji nebuvo itin dažna. Kiek daugiau tokį sinoniminių terminų yra tik K. Bügos ir M. Durio darbuose, pvz.: *afrikata* BRR III 168 || *sudėtinis priebalsis* BRR III 631, *balsių vienodėjimas* BRR II 492 || *balsių asimiliacija* BRR II 492, *garsomokslis* BRR II 217 || *fonetika* BRR I 408, *apvalusis balsis* DKP 94 || *labializuotasis balsis* DKP 94, *minkštasis balsis* DKP 126 || *palatalusis balsis* DKP 126 ir kt.

XX a. viduryje ir antroje pusėje, pradedant E. Mikalauskaitės fonetikos darbais ir baigiant „Dabartinės lietuvių kalbos gramatika“, kalbamo tipo sinoniminių terminų gerokai padaugėjo. E. Mikalauskaitės fonetikos darbuose aptikta 23 tokį sinoniminių terminų eilutės, pvz.: *akomodacija* MFD 67 || *prisiderinimas* MFD 67, *diftongoidas* MFD 59 || *netikrasis dvibalsis* MFD 59, *antrinis dvigarsis* MFD 55 || *sekundarinis dvigarsis* MFD 55, *sambalsis* MFD 33 || *hiatas* MFD 33 ir kt.

Šio tipo sinoniminių terminų nevengia ir A. Pakerys (15 sinonimų eilučių), pvz.: *afrikata* PF 175 || *gynasis priebalsinis dvigarsis* PF 175, *sudvibalsintas balsis* PF 67 || *diftongizuotas balsis* PF 67, *minkštumas* PF 100 || *palatališkumas* PF 100, *pusbalsis* PF 94 || *sonantas* PF 96 ir kt.

A. Girdenio darbuose (16 sinonimų eilučių) kalbamo tipo sinonimija dažniausiai atsiranda dėl to, kad „Fonologijoje“ ir „Teoriuose fonologijos pagrinduose“ ta pati savoka įvardijama nevienodai, pvz.: *murmamasis balsis* GF 6 || *redukuotasis* („murmamasis“)

² Palyginimui galima pateikti kitų sinonimijos tipų kiekybinius duomenis: lietuviškų terminų sinonimija – 84 sinonimų eilutės (26,8%), tarptautinių terminų arba hibridų sinonimija – 57 sinonimų eilutės (18,1%).

balsis GFP 88, *tarpbalsinis priebalsis* GFP 116 || *intervokalinis priebalsis* GF 83 ir kt.

„Lietvių kalbos gramatikoje“ („Fonetikos“ skyriaus autore V. Vaitkevičiūtė) ir „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ („Fonologijos“ skyriaus autorai K. Garšva ir A. Girdenis, „Morfonologijos reiškiniai“ – A. Girdenis) tokio tipo sinonimų taip pat nevengiamai (25 sinonimų eilutės), pvz.: *degeminacija* LKG I 115 || *priebalsio praleidimas* LKG I 115, *dvibalsis* LKG I 57 || *diftongas* LKG I 57, *kietinimas* DG 48 || *depalatalizacija* DG 48, *gomurinis priebalsis* LKG I 57 || *guturalinis priebalsis* LKG I 71, *trigarsis* DG 22 || *triftongas* DG 22 ir kt.

Lietuviškų ir tarptautinių terminų (arba hibridų) sinonimiškumo išplitimą antroje XX a. pusėje galima motyvuoti pačiu fonetikos mokslo išaugimu, kuris lėmė naujų terminų poreikių. Dažnu atveju buvo imami svetur jau vartojami terminai arba vartojamieems terminams ieškoma lietuviškų atitikmenų.

Fonologijos terminai sudaro apie 19% (320 vnt.) visų fonetikos terminų, iš jų per 50 sinonimų eilučių.

Pirmieji lietuvių fonologijos darbai pasirodė tik septintame XX a. dešimtmetyje. Taigi ir fonologijos terminai iš esmės vartojami tik antrosios amžiaus pusės darbuose. Bene labiausiai lietuvių fonologijos terminija išplėtota A. Girdenio „Fonologijoje“, „Teoriniuose fonologijos pagrinduose“ ir „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“. Čia vartojama apie 230 terminų, t.y. 2/3 visų fonologijos terminų.

Fonologijos, kaip ir grynosios fonetikos, terminijoje išplitimu išsiskiria kalbamų tipo sinoniminiai terminai (25 sinonimų eilutės – 45%), pvz.: *atskiriamoji funkcija* PF 9, GF 20 || *delimitatyvinė funkcija* PF 9, GF 20, *minkštoji priebalsinė fonema* GF 168 || *diezinė priebalsinė fonema* GF 168, *neutralizacija* MFD 67 || *priebalsių kaita* MFD 67, *neutralizacijos pozicija* GF 98 || *silpnoji pozicija* GF 98, *skiriamasis požymis* PF 9, DG 15 || *distinktyvinis požymis* PF 9, DG 15 ir kt.

Nors specialiai teorinėms ir metodinėms prozodijos problemoms skirta monografija pasirodė tik XX a. devintame dešimtmetyje (A. Pakerys. „Lietvių bendrinės kalbos prozodija“ (1982)), tačiau šiaisiai klausimais buvo domimasi jau nuo XIX a. vidurio, o kartu ir

kuriams terminai šios srities sąvokoms pavadinti. Tirtuose darbuose iš viso vartojama apie 400 prozodijos terminų, t.y. apie 23% visų fonetikos terminų, iš jų bemaž 60 sinonimų eilučių (kalbamo tipo – 27).

Lietviškų ir tarptautinių terminų arba hibridų sinonimija prozodijos terminijoje labiau išplito antroje XX pusėje. Iš pirmos amžiaus pusės minėtina tik keletas tokų sinoniminių terminų, vartojamų K. Būgos, M. Durio, J. Žiugždos darbuose (7 sinonimų eilutės), pvz.: *akūtas* BRR III 45 || *tvirtapradė priegaidė* BRR III 45, *balsingumas* ŽG 12 || *tonas* ŽG 12, *kirčiuojamas skiemuo* DKP 158 || *akcentuojamas skiemuo* DKP 158, *tvirtapradumas* BRR III 45 || *akūtinumas* BRR III 45 ir kt. Vėliau tokio tipo sinoniminių terminų padaugėjo (18 sinonimų eilučių), pvz.: *akūtas* PF 319, LKG I 128 || *dešininis ženklas* PF 319, LKG I 128, *ekstencija* GF 193 || *tęstinė priegaidė* GF 193, *kirtis* GF 173 || *akcentas* GF 173, *kiekybinis kirtis* PF 313, GF 175, LKG I 127 || *kvantitatyvinis kirtis* PF 313, GF 175, LKG I 127, *korepcija* GF 193 || *staiginė priegaidė* GF 193, *savaiminė prozodija* GFP 216 || *nefunkcinė prozodija* GFP 216 ir kt.

Nors morfonologijos reiškinių tyrimas nėra tiesioginis fonetikos (ir fonologijos) objektas, bet fonetikams ir fonologams dažnai tenka pasiremti ir morfonologijos dėsningumais. Tirtuose šaltiniuose iš viso vartojama apie 100 morfonologijos terminų, t.y. apie 6% visų fonetikos terminų, tarp jų yra per 30 sinonimų eilučių. Lietviškų ir tarptautinių terminų arba hibridų tipui skirtinos 28 sinonimų eilutės (t.y. daugiau nei 90%), pvz.: *aferezė* LKG I 118 || *priebalsio nukritis* LKG I 118, *disimiliacija* LKG I 93 || *garsų išpanašėjimas* LKG I 94, *epentezė* DKP 129 || *balsio atsiradimas* DKP 129, *sujungimas* DKP 124 || *sutraukimas* DKP 124 || *kontrakcija* DKP 124, *artimoji metatezė* DKP 131 || „kontakto“ *metatezė* DKP 131 ir kt. Kalbamo tipo morfonologijos terminų sinonimija išsiskiria sinonimų eilutėmis, kurias sudaro nevienodos sandaros nariai (tokio pobūdžio yra 26 sinonimų eilutės iš 28).

Taigi iš to, kas pasakyta, matyti, kad lietuviškų ir tarptautinių terminų sinonimija bene labiausiai yra išplitusi iš visų sinoniminių terminų tipų, skiriamų kilmės atžvilgiu. Lyginant XX a. pradžią ir pa-

baigą, aiškėja, kad tokios sinonimijos atvejų nuolat daugėja. Tokia tendencija tikriausiai išliks ir ateityje, nes šiuo metu mokslų plėtra, tarp jų ir fonetikos, vyksta labai sparčiai. Lietuvą pirmiausia pasiekia tarptautiniai terminai, čia jiems ieškoma atitikmenų, o vartose-
noje dažniausiai teikiami abu variantai.

Šaltiniai

- BRR – Būga K. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1958. T. 1; Vilnius, 1959. T. 2; Vilnius, 1961. T. 3.
DG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* / red. V. Ambrazas. Vilnius, 1994.
DKP – Durys M. *Kalbos mokslo pagrindai*. Kaunas, 1929.
GF – Girdenis A. *Fonologija*. Vilnius, 1981.
GFP – Girdenis A. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius, 1995.
LKG – *Lietuvių kalbos gramatika* / vyr. red. K. Ulvydas. Vilnius, 1965. T. 1.
MFD – Mikalauskaitė E. *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*. Vilnius, 1975.
PF – Pakerys A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius, 1986.
ŽG – Žiugžda J. *Lietuvių kalbos gramatika*. Kaunas, 1966. D. 1.

Literatūra

1. Achmanova 1969 – Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва.
2. DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* / red. V. Ambrazas. Vilnius, 1997.
3. Gaivenis, Keinys 1990 – Gaivenis K., Keinys St. *Kalbotyros terminų žodynas*. Vilnius.
4. Girdenis 1995 – Girdenis A. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius.
5. Jakaitienė 1980 – Jakaitienė E. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius.
6. Pakerys 1995 – Pakerys A. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius.
7. TD – *Terminologinis darbas*. Vilnius, 1973.

SYNONYMY OF LITHUANIAN AND INTERNATIONAL PHONETIC TERMS

Summary

This paper analyses synonymy of Lithuanian and international phonetic terms of the 20th century. Hybrids are considered as one type of international term. One-word and compound terms are taken into consideration.

The most frequently occurring type of synonymy is Lithuanian and international terms. There are 173 such synonymy lines - about 55 per cent of all synonymous phonetic terms. If we compare the beginning and the end of the 20th century, we would see that the number of such synonyms is increasing continually. Most likely this tendency will remain in the future, because the development of sciences is occurring rapidly. International terms come to Lithuania first. They are gradually changed into Lithuanian equivalents, but both versions are used in phonetic works.

Gita KAZLAUSKAITĖ
Vilniaus pedagoginis universitetas
Lituanistikos fakultetas
Lietuvių kalbotyros katedra
T. Ševčenkos g. 31
LT-2009, Vilnius

Gauta 2000 11 06